

«БЕРНСЬКІ» ВИДИ ГРИЗУНІВ У ЧЕРВОНИЙ КНИЗИ УКРАЇНИ

(*Spermophilus citellus*, *Sicista subtilis*, *Spalax graecus*)

Таксономічна довідка

Гризуну є найбільш представницькою групою ссавців у Контрольному списку теріофауни України (див.: розділ 7), однак у червоних списках вони представлені дуже слабо. Із семи видів гризунів, включених у додаток II до Бернської конвенції, три види мають одночасно охоронний статус згідно з Червоною книгою України (табл. 7). Такими є: ховрах європейський (*Spermophilus citellus*, 1 кат. ЧКУ), мишівка степова (*Sicista subtilis*, 3 кат. ЧКУ) та сліпак буковинський (*Spalax graecus*, 3 кат. ЧКУ).

Їх детальні описи вміщено у недавньому 2-му виданні Червоної книги України (1994), і тут подано лише стислі довідки щодо стану їх популяцій, а також деякі важливі деталі, доповнення і уточнення, що не були враховані при підготовці нарисів до Червоної книги. Інформацію про мишівку степову подано у новій таксономічній трактовці цього виду, тобто без аловиду *Sicista severtsovi*, опис якого подано нижче в окремому розділі «Аловиди «бернських» видів гризунів».

Ховрах європейський — *Spermophilus citellus*

Таксономія. Повна наукова назва виду: *Spermophilus citellus* (Linnaeus, 1766), поширений синонім — *Citellus citellus* [Родова назва «*Citellus* Oken» дуже поширена в українській та радянській літературі, однак є невалідною і має бути замінена на *Spermophilus* Cuvier]. Один з чотирьох видів роду у фауні України (Загороднюк 1998а), що розглядається як вихідна форма в еволюції європейських *Spermophilus* (Загороднюк і Федорченко 1995), з якими (насамперед, із *S. odessanus*) він утворює гібридні популяції (Шнаревич 1959), однак самі гібриди між ними не плодючі (Громов 1995). В Україні представлений двома ізольованими популяціями — закарпатською (ймовірна, вимерла?) та буковинською (Решетник 1948).

Біологічна характеристика. Вид утворює характерні для ховрахів напівколоніальні поселення; характерними місцями його оселення є луки, пасовища, сади, яри, орні землі. Копає неглибокі нори з 1–2 хідниками, часто використовує хідники сліпаків. Зимосплячий, сезон активності триває від кінця березня або квітня до кінця серпня чи початку вересня. Харчова спеціалізація пов'язана з соковитими зеленими частинами рослин, однак тваринна їжа становить вагому частку в живленні цього виду (Громов 1995). Плодяться, починаючи з другого року життя; у приплоді 6–8 малят (Татаринів 1956; Сокур та ін. 1988). Ареал в межах України охоплює річкові долини Тиси та Латориці у Закарпатті (Колюшев 1953; Турянин 1959) та центральні райони Буковини, головним чином у міжріччі Прута і Дністра (Шнаревич 1959). Біоценотичним фактором поширення виду на північ від Карпат є поселення ховрахів крапчастих (власне, *S. odessanus*; див. рис. 10), однак ареалогічні взаємини цих видів в зоні їх контакту стали (Полушина 1965, 1982).

Оцінка стану популяцій. В Україні вид представлений маргінальними популяціями (Ємельянов 1983), і його чисельність ніколи не визначалась як висока (Решетник 1948; Сокур 1960). На думку І. Громова (1995) обидві українські популяції сформувались в результаті недавньої хвилі розселення виду не раніше початку II тисячоліття. Закарпатська популяція наразі, ймовірно, вже не існує, позаяк буковинсько-подільська популяція знаходиться у відносно задовільному стані, хоча ці дані мають 20-літню давнину (Аверин 1976; Полушина 1982). Судячи з наявних колекційних матеріалів, найпотужніші популяції існували ще в середині 20 ст. на території Прутсько-Дністровського межиріччя поблизу Хотина та в Новоселицькому р-ні (колекція Львівського природознавчого музею, n=42, збори Л. Опалатенко та К. Татарінова 1953–1956 рр.). Наявні дані свідчать про суттєві зміни якості та кількості місць оселення в бік їх погіршення, насамперед, через розорювання та інші форми інтенсивної експлуатації перелогів та порушення просторової цілісності природних популяцій.

Заходи охорони. Вид внесено до обох видань Червоної книги України з наданням 1 охоронної категорії (Татаринів 1994); його також внесено до списку вразливих видів згідно з додатком II до Бернської конвенції. Рекомендовано залишити за цим видом першу охоронну категорію ЧКУ (Загороднюк та ін. 1998), яку за новими критеріями МСОП треба перевизначити як CR (critically endangered). Для збереження виду в Україні необхідною є інвентаризація та заповідання місць його оселення, насамперед, на Хотинській височині та прилеглих районах Придністров'я.

Мишівка степова — *Sicista subtilis*

Таксономія. Повна наукова назва виду: *Sicista subtilis* s. lato (Pallas, 1773). Інші наукові назви: *Sicista nordmanni*⁵¹ Keyserling et Blasius, 1840; *Sminthus loriger* Nathusius in Nordmann, 1840. Інші українські назви: смужка степова, мишівка Нордмана. Один з 13 видів роду *Sicista* Gray, 1827 (Павлинов та ін. 1995), один з трьох видів роду у фауні України (Загороднюк 1998b). Розгляд *Sicista subtilis* у традиційному розумінні його таксономічних меж (Огнев 1948) суперечить сучасним поглядам на мінливість європейських популяцій, згідно з якими в межах надвиду існує дві хромосомні форми (види) — *S. subtilis loriger* Nordm. з $2n=26$ та *S. severtzovi* Ogn. з $2n=18$ (Соколов та ін. 1986; Sokolov et al. 1987; див. розділ 6). В усіх зведеннях щодо теріофауни України (Корнєєв 1965; Крижанівський та Ємельянов 1984 тощо) і в останній ревізії тушканопоподібних України (Селюніна 1993; 1994), надвид розглядається як таксономічно однорідний. У давніх публікаціях (напр., Шарлемань 1920) під назвою *S. subtilis* (або *S. nordmanni*) розуміли всі відомі тепер з території України форми мишівок, зокрема, і лісову.

Біологічна характеристика. Типовими біотопами *S. subtilis* є степові ділянки різного походження, як типово ксерофільні, так і вторинно остепнені лучні. Біологічною особливістю смужок є їх зимова сплячка, що певною мірою пов'язано з однією їх особливістю — живленням комахами, що не активні взимку; максимум відловів мишівок припадає на червень–серпень. За літературними даними (Ганджій 1932), мишівка вагою 5 г протягом 26 днів з'їдала в середньому за добу 83 жука загальною вагою 9,2 г. За даними автора, мишівка при утриманні в неволі (11 міс.)⁵² вживала щодня 5–10 личинок «борошняних червив» та до 10 насінин різних рослин (пророщена пшениця і зернята соняшника); охоче їла метеликів, сарну, горіхи та яблука. Згідно з літературними даними (Татаринів 1956; Корнєєв 1965 та ін.), мишівки плодять раз на рік, самка родить 2–6 малят.

⁵¹ Ця ситуація з суперечним пріоритетом назв «*Sminthus loriger* Nathusius in Nordmann, 1840» та «*Sminthus nordmanni* Keyserling et Blasius, 1840» розглянута при аналізі аналогічної пари *Mus hortulanus–nordmanni* (Загороднюк 1996): «У зведенні І. Павлинова (1987: 149) назва Нордмана для мишівок (*loriger*) не має пріоритету і наводиться після "*nordmanni*", а у випадку з *Mus* — на першому місці, але з посиланням на іншу працю (Arch. Naturg.); Дж. Еллерман (Ellerman, Morrison-Scott 1951: 523) цитує "Voyage" і в анотації до *Sicista* зазначає "Я підтримую Огньова у виборі назви *nordmanni*, хоча Miller (1912) приймає *loriger* і наводить *nordmanni* як синонім"».

⁵² Автор утримував мишівку в «сухому» тераріумі (з піском, камінням та рослинами) протягом 11 місяців, з яких тиждень смужка спала (сон було штучно перервано).

Географічне поширення. Дані щодо поширення виду вкрай фрагментарні (рис. 14). Загалом межі поширення *Sicista subtilis* визначаються північною межею Лісостепу, однак наявні знахідки не дозволяють точно провести північну і, особливо, західну межі видового ареалу, з одного боку, а з іншого, встановити межу поширення двох відомих для регіону хромосомних рас. Вид звичайний на півдні, зокрема, у Криму (Вшивков 1964). На правобережжі вид відомий в основному за знахідками у пелетках сов, до Буковини, Волино-Поділля та Київщини; у Причорномор'ї — до міжріччя Бугу та Дністра (відома лише три вказівки на знахідки у Бессарабії — для огляду див.: Лозан 1970). У південному Придніпров'ї вид трапляється частіше, і регулярно відмічався лише в надморському та асканійському степах (в обох місцевостях — 26-хромосомна форма: Соколов та ін. 1986; дані автора⁵³). Поширення відомих для території регіону хромосомних рас загалом відповідає поділу традиційного виду в межах регіону на два підвиди.

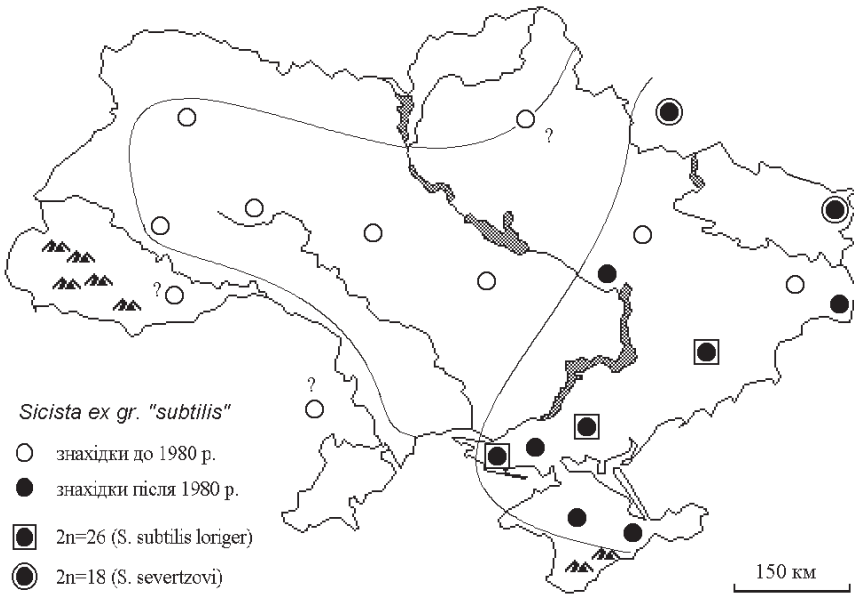

Рис. 14. Реконструйований ареал та сучасне поширення мишівок степових (надвид *Sicista ex gr. subtilis*) в Україні: *Sicista subtilis loriger* (2n=26) та *Sicista severtzovi* (2n=18); знахідки різного віку показано різними позначками.

⁵³ Одна досліджена мною особина *Sicista subtilis* з Асканія-Нова мала 26 хромосом.

Ареал *Sicista subtilis* s. str. ($2n=26$) простягається на схід принаймні до Хомутовського степу⁵⁴ (рис. 14), Вже на Курщині (Центрально-Чорноземний заповідник) та Луганщині (Стрілецький степ) поширена 18-хромосомна форма, що визнається за окремий вид *Sicista severtzovi* (див. далі: с. 194). Ці два види парapatричні, і ймовірна межа їх контакту проходить західніше Сіверського Донця (див. рис. 14).

Оцінка стану популяцій. Низька щільність популяцій мишівок може розглядатись як біологічна особливість цього надвиду та як результат застосування неспецифічних методів обліку, які не дозволяють оцінити реальну його чисельність⁵⁵. У кожному випадку чисельність виду є повсюдно низькою і трохи збільшується лише на самому півдні, зокрема на степових ділянках Чорноморського заповідника (наші дані; Селюніна 1995) та на Керченському півострові Криму (М. Товпинець, особ. повідомл.; за 15 рр. здобуто близько 20 особин). У сов'язних пелетках частка *Sicista* становить менше 0,5 % (Підоплічко 1937, Сокур 1963). Частка виду в колекціях аналогічна: всього в академічних музеях є близько 10 екз. цього виду, у інших відомих мені зібраннях — близько 40 зразків. Порівняння оцінок чисельності та числа здобутих (колекційних) екземплярів в середині і в кінці ХХ ст. свідчить про зниження чисельності виду принаймні втричі. Фактором вразливості, очевидно, є застосування у сільському господарстві отрутохімікатів, зокрема, інсектицидів (мишівки — ентомофаги). Негативним фактором є інсуляризація ареалу, що за умови низької щільності популяцій призводить до повної втрати міжпопуляційних взаємин та порушення генетичної структури виду.

Заходи охорони. Спеціальних заходів охорони мишівок степових не потрібно. Вид внесено до списку вразливих видів згідно з Бернською конвенцією (додаток 2). До Червоної книги України включений, починаючи з другого її видання (1994); рекомендується залишити охоронний статус за 2-ю категорією ЧКУ; за новими критеріями МСОП остання має бути перевизначена як EN (endangered=загрозливий). Як складова системи охорони необхідним є розвиток загальнодержавної моніторингової мережі природно-заповідних територій, що дозволить контролювати географічні та багаторічні зміни чисельності і структури популяцій цього виду.

⁵⁴ Звідси відомі каріологічно ідентифіковані особини (Соколов та ін. 1982; 1986).

⁵⁵ На відміну від мишівки лісової, степова мишівка відносно часто трапляється у пастки типу Геро, однак подібні оцінки чисельності напевно занижені. Авторів за 15 років планомірних досліджень вдалось здобути лише 6 особин цього виду, за даними В. Наглова (особ. повідомл.), у протоколах Харківської обласної СЕС за 25 років відмічено лише 1 особину при обсягах відловів до 20–30 тисяч пастко-діб щороку.

Сліпак буковинський — *Spalax graecus*

Таксономія. Повна наукова назва виду: *Spalax graecus* Nehring, 1898. Інші назви виду: сліпак грецький. Один з 5 сучасних видів роду, один з чотирьох видів роду у фауні України (Топачевський 1969).

Біологічна характеристика. Типові біотопи — ділянки залишкових цілинних земель, пасовища, сіножаті, схили ярів та узлісся, а також узбіччя польових доріг, полезахисні лісосмуги, присадибні ділянки та поля з посівами культурних рослин. Сліпак — високо спеціалізований землерий, що живе в довгих (до 200 м) розгалужених норах. Площа індивідуальних ділянок від 90 (у молодих) до 250 кв. м (Янголенко 1961). Гніздова камера переважно одна, вистелена сухими травами; комори розташовані на глибині до 1,5 м. Живиться корінням, у раціоні понад 50 видів рослин; зимові запаси становлять від 0,5 до 12 кг (звичайно 1–4 кг запасів), за добу споживає корму, що прирівнюється до маси тіла сліпака. Статева зрілість настає на третій рік життя. Самка на початку року (січень–березень) родить 2–3 малят, і вже в травні молодь переходить до самостійного життя (Янголенко і Філіпчук 1990).

Географічне поширення. Вузкоареальний східнокарпатський ендемік. На території України зустрічається лише на території Буковини в межах двох районів Чернівецької обл. — Сторожинецького і Глибоцького (Янголенко, 1959, 1966). Поширений також на території Румунії (Хамар 1974).

Оцінка стану популяції. Сучасна чисельність української популяції оцінена у 1,5 тис. особин (Філіпчук 1994). Щільність сліпаків у місцях їх перебування становить в середньому 0,2–0,4 особини на гектар, рідко 4–10 ос./га (ibid.). Фактором вразливості і зменшення загальної чисельності виду виступає інтенсивна господарська діяльність людини, включаючи розорювання цілини, застосування пестицидів і мінеральних добрив та ін.

Заходи охорони. Спеціальних заходів охорони для виду не потрібно. Вид занесено до Європейського (1991) червоного списку та у додаток II до Бернської конвенції. Вид має III охоронну категорію згідно з «Червоною книгою України» (Філіпчук 1994). Охороняється на території заказника державного значення «Цецине», що у Чернівецькій обл. Для збереження виду необхідно надати охоронний статус новим ділянкам, де є типові для виду біотопи та виявлено місця оселення цього виду.

Цитована література

- Аверин Ю. В. Истребленные и нуждающиеся в охране исчезающие и редкие млекопитающие Молдавии // Редкие млекопитающие фауны СССР. — Москва: Наука, 1976. — С. 43–49.
- Вишков Ф. Н. Звери (дикие млекопитающие). — Симферополь: Крым, 1964. — 88 с.

- Громов И. М. Род суслики — *Citellus* Oken, 1816 // Громов И. М., Ербаева М. А. Млекопитающие фауны России и сопредельных территорий. Зайцеобразные и грызуны. — СПб., 1995. — С. 98–132.
- Емельянов П. Ф. Современное распространение европейского суслика // Грызуны: Мат-лы 6 Всесоюз. совещ. — Ленинград, 1983. — С. 9–11.
- Загороднюк И. В. Таксономическая ревизия и диагностика грызунов рода *Mus* из Восточной Европы. Сообщение 1 // Вестн. зоологии. — 1996. — Том 30, № 1-2. — С. 28–45.
- Загороднюк І. В. Вищі таксони ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Доповіді НАН України. — 1998а. — № 4. — С. 180–186.
- Загороднюк І. В. Політичні види: концепція та представленість у теріофауні Східної Європи // Доповіді НАН України. — 1998b. — № 7. — С. 171–178.
- Загороднюк И. В., Федорченко А. А. Аллопатрические виды грызунов группы *Spermophilus suslicus* (Mammalia) // Вестн. зоологии. — 1995. — Том 29, № 5–6. — С. 49–58.
- Загороднюк І., Жила С., Покин'ячерда В. Теріологічна школа-семінар «Ссавці у Червоній книзі» // Вестник зоологии. — 1998. — Том 32, № 5-6. — С. 149–150.
- Колюшев И. И. Краткий очерк фауны грызунов Закарпатской области // Науч. зап. Ужгор. гос. ун-та. — Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1953. — Том 8 (биол.). — С. 143–158.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. — (Видання друге). — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г. Класс млекопитающие // В. А. Топачевский (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.
- Лозан М. Н. Семейство тушканчиковые — *Dipodidae* // Лозан М. Н. Грызуны Молдавии. — Кишинев: Штиинца, 1970. — Том 1. — С. 131–135.
- Огнев С. И. Подсемейство *Sminthinae* Murrau (1886). Мышевки // Звери СССР и прилежащих стран. Том 6. — Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. — С. 17–84.
- Павлинов И. Я., Яхонтов Е. Л., Агаджанян А. К. Млекопитающие Евразии: систематико-географический справочник (в трех частях). — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1995. — Ч. 1. *Rodentia*. — 240 с. — (Сб. тр. Зоол. муз. МГУ. Том 32).
- Підоплічка І. Г. Підсумки дослідження погадок за 1924–1935 рр. // Збірник праць Зоол. музею Укр. АН. — Київ, 1937. — № 19. — С. 101–170.
- Полушина Н. А. Про поширення крапчастого та сірого ховрахів на південному заході України // Тези доп. ювіл. наук. конф., присвяч. 25-річчю воз'єдн. Північної Буковини з УРСР. — Чернівці, 1965. — С. 40–42.
- Полушина Н. А. Европейский суслик на юго-западе Украины (современное распространение и проблемы охраны) // Научные основы и рациональное использование животного мира. — Москва, 1982. — С. 82–84.
- Решетник Е. Г. Систематика і географічне поширення ховрахів (*Citellus*) в УРСР // Тр. Ін-ту зоол. АН УРСР. — 1948. — Том 1. — С. 84–113.
- Селєзнів М. Г. Матеріали до вивчення фауни дрібних звірів м. Харкова та його околиць // Матеріали до порайонового вивч. дрібних звірят та птахів, що ними живляться. — Київ: Вид-во комісії прир.-геогр. красн. ВУАН, 1932. — Вип. 1. — С. 77–79.
- Селюнина З. В. Тушканчиковые грызуны Украины: Автореф. дис. ... канд. биол. наук. — Киев: Ин-т зоол. АН Украины, 1993. — 20 с.
- Селюнина З. В. Мишівка степова // Червона книга України. Тваринний світ. — Київ: Укр. енцикл., 1994. — С. 391.
- Селюнина З. В. Тушканчиковые грызуны (*Dipodoidea*) региона Черноморского заповедника // Заповідна справа в Україні. — 1995. — Том 1. — С. 23–28.
- Соколов В. Е., Ковальская Ю. М., Баскевич М. И. Сравнительная кариология рода *Sicista* // Млекопитающие: Тез. докл. III Всесоюз. териол. о-ва. — 1982. — Том 1. — С. 76–77.

- Соколов В. Е., Баскевич М. И., Ковальская Ю. М. Изменчивость кариотипа степной мышовки (*Sicista subtilis* Pallas) и обоснование видовой самостоятельности *S. severtzovi* // Зоол. журн. — 1986. — Том 65, вып. 11. — С. 1684–1692.
- Сокур І. Т. Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держучпедвид., 1960. — 211 с.
- Сокур І. Т. Нові матеріали до пізнання фауни дрібних ссавців України // Збірник праць Зоол. муз. АН УРСР. — Київ, 1963. — № 32. — С. 29–42.
- Сокур І. Т., Дворников М. В., Лобков В. А. и др. Наземные белычьи Украины // Изученность териофауны Украины, ее рац. использ-е и охрана. — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 51–63.
- Татаринов К. А. Звірі західних областей України. Екологія, значення, охорона. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — 188 с.
- Татаринов К. А. Ховрах європейський // Червона книга України. — Київ: Укр. енцикл., 1994. — С. 389.
- Топачевский В. А. Слепышовые (Spalacidae). — Ленинград: Наука, 1969. — 248 с. — (Фауна СССР. Млекопитающие. Том 3. Вып. 3).
- Турянин И. И. Фауна, хозяйственное и эпидемиологическое значение грызунов Закарпатской области // Науч. Зап. / Ужгород. ун-т. — Ужгород, 1959. — Том 40. — С. 21–38. — (Фауна и животный мир Советских Карпат).
- Філіпчук Н. С. Сліпак буковинський // Червона книга України. — Київ: Укр. енцикл., 1994. — С. 395.
- Хамар М. Систематическое положение слепышей (Spalacidae) в Румынии // Первый Междунар. Конгр. по млек-м. — Москва, 1974. — Том 2. — С. 302.
- Шарлемань М. Звірі України. Короткий poradnik до визначання, збирання і спостерігання ссавців (Mammalia) України. — Київ: Вукоопспілка, 1920. — 83 с.
- Шнаревич И. Д. Млекопитающие Советской Буковины // Животный мир Советской Буковины. — Черновцы, 1959. — С. 5–65.
- Янголенко Е. И. К вопросу об экологии и распространении слепышей на территории Советской Буковины // Науч. Зап. Ужгор. гос. ун-та. — 1959. — Том 40. — С. 51–57.
- Янголенко Е. И. Материалы по экологии и роющей деятельности слепышей на Буковине // Первое Всесоюз. Совещ. по млекопитающим (Москва, 1962; Тез. докл.). — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1961. — Том 1. — С. 114–115.
- Янголенко К. І. Грецький сліпак з правобережжя р. Прут, його ареал і морфологічні особливості // Доповіді АН України. — 1966. — № 7.
- Янголенко Е. И., Філіпчук Н. С. Буковинский слепыш // Редкие и исчезающие виды млекопитающих СССР. — Москва, 1990.
- Sokolov V. E., Kovalskaya Y. M., Baskevich M. I. Review of karyological research and the problems of systematics in the genus *Sicista* (Zapodidae, Rodentia, Mammalia) // Folia Zool. — 1987. — Vol. 36, № 1. — P. 35–44.

І. Загороднюк та Н. Філіпчук